

Демченко Тамара (Чернігів)

Свідчення про Голодомор як джерело до вивчення феномену сталінських активістів

Як відомо, у світовій історичній думці нині точаться гострі дискусії з приводу того, чи можна визначати Голодомор в Україні як геноцид, чи підпадають його прояви під визначення злочину проти людства у Міжнародній конвенції, ухваленій ООН 9 грудня 1948 р. Проблема "локальних виконавців" належить до підставових питань, але досліджена досить слабо¹.

Не можна сказати, що тема перебуває поза увагою українських вчених. Питання про статус сільських активістів, їхню роль у здійсненні колективізації, розкуркуленні, "хлібовикачці" та настанні штучного голоду, вплив на тогочасні суспільні процеси постійно цікавило істориків². Три перших параграфи розділу "Державні органи влади та РСЧА в роки Голодомору" узагальнюючої колективної монографії про голод 1932–1933 рр. присвячені аналізу діяльності типових різновидів тодішніх "верхів"³. Достатня кількість літератури дала змогу здійснити й історіографічний аналіз праць⁴. Зокрема, С. Дровозюк підкреслив: згідно з оцінками дослідників, "впливає висновок, що відбір "активістів" для здійснення репресивної політики здійснювався саме за морально-психологічними ознаками"⁵.

І все-таки доводиться констатувати, що роль найнижчої ланки виконавців у творенні голодомору досліджена мало. Тоді, коли про головних "творців" цього лиха написано чимало⁶, інформація про представників низів владної вертикалі лише зрідка потрапляли до партійно-державних документів. Проте саме вони безпосередньо контактували з селянами і досить часто сприймалися останніми як головне зло. Річ у тім, що через майже повну відсутність засобів масової інформації хлібороби небагато знали про вище партійно-державне керівництво. У цьому контексті показовими є свідчення очевидців. "Мій старший брат згадує, — писав відомий краєзнавець П. Ротач, — як весною 33-го [...] батько сказав: "Ось до чого Сталін довів, а самого, мабуть, пара коней не потягне" (тоді про "вождя" не було ніяких відомостей, і вони, голодуючи, уявляли його саме таким, як уявлявся батькові)"⁷. Можна припустити, що й значно нижчі за рангом керівники були мало відомі широкому селянському загалу. Але про тих, хто приходив вилучати хліб, знущався над батьками, пам'ятають й тепер селянські діти, які самі давно вже стали дідусями й бабусями.

Метою нашого повідомлення є відтворення шляхом виділення типових ознак колективного портрету активістів сталінського призову — "рук" партійної верхівки, які не боялися забруднитися людською кров'ю. Головним джерелом дослідження стали опубліковані свідчення очевидців їхніх злочинів.

Поява принципово нового для української історичної науки корпусу джерел припадає на початок 90-х рр. ХХ ст. Тоді майже одночасно вийшли друком — у Вашингтоні упорядкований Дж. Мейсом та Л. Герцем тритомник 206 інтерв'ю українців, котрі пережили голод⁸, а у Києві — "33-й: Голод: Народна книга-меморіал" Л. Коваленко та В. Маняка з 1 000 аналогічних свідчень⁹. З тих пір коло цих специфічних джерел стало стрімко зростати. У середині 1990-х рр. з'явилися збірки свідчень, укладені із розповідей людей в рамках одного або декількох районів однієї області¹⁰. З появою цих видань, на нашу думку, наступив новий етап у збиранні й дослідженні свідчень. Справа не лише у кількісному зростанні підтверджень наявності злої волі у влади в її аграрній політиці. Не менш важливим є вихід упорядників на якісно вищий рівень подачі матеріалу. Він охопив усі суспільно-значимі явища в житті селянства і висвітлив їх у органічному поєднанні з долею конкретної людини.

На Чернігівщині перша збірка свідчень очевидців Голодомору побачила світ у 1993 р.¹¹ Вона привернула увагу фактами жахливого знущання над людьми, відвертим засудженням сталінізму з боку респондентів, непримиренністю до його проявів.

Ці ж матеріали перевидали у започаткованій 2003 р. серії книг про Голодомор на Чернігівщині "Пам'ять народу неубієнна". На сьогодні вийшло 15 випусків¹². Поза серією побачило світ ще декілька видань свідчень¹³. Тільки незначна частина зібраних в області свідчень увійшла до Чернігівського тому Національної книги пам'яті¹⁴.

Підводячи підсумок, можна стверджувати, що у декількох десятках видань міститься приблизно 1 100 більш-менш розгорнутих свідчень про колективізацію, розкуркулення і Голодомор на теренах сучасної Чернігівської області. В абсолютній більшості з них прямо зачіпається питання про виконавців. На нашу думку, вже склалася критична маса достовірної інформації про те, як сформувався сільський актив в процесі колгоспного будівництва, як цей актив діяв стосовно селян, які взаємини склалися між ним: низовою ланкою радянської управлінської вертикалі — колгоспно-радгоспним керівництвом. Не менший інтерес викликає і ставлення до "активістів" інших колгоспників. У ньому віддзеркалюється народна оцінка політики сталінського тоталітарного режиму стосовно села.

Природно, що саме вона покликала до життя "активістів". "Експропріація куркулів повинна була здійснюватися не тільки державою, а й самими селянами, в іншому випадку втрачався її показовий

характер", — зазначив С. Кульчицький¹⁵. Отже, саме "верхи" планували залучення та заохочення певних представників селянства до виконання планів "соціалістичної реконструкції села". "І прийшло в мову, — наголосила Л. Коваленко, — наводячи жах на людей, ще й таке слово — **активіст** [виділення автора. — *Т. Д.*]. А ще до того ринули на селянські обійстя юрби визискувачів, затуманених революційною фразеологією і підохочуваних деспотичним режимом сталінщини"¹⁶.

Масова поява активістів не випадково співпала з розкуркулюванням. Вони рекрутувалися з незаможників, часто об'єднаних в КНС, демобілізованих з лав Червоної армії, людей, незадоволених своєю долею і вже тому заздрісних, ображених на цілий світ, мало поважаних односельцями. Але після XV партз'їзду ситуація раптом змінилася; компартія і уряд у Москві, шукаючи кадрів для виконання авантюристичних постанов з'їзду, поклалися саме на колишніх героїв революції — червоних партизанів, яких стали підносити та вихвалити за "героїзм" в завоюванні Жовтневої революції¹⁷. Справедливості ради, треба відзначити, що далеко не всі червоні партизани подалися у активісти. Дехто з них, як це було на Чернігівщині, підняли повстання проти радянської влади, коли у їхніх селах приступили до примусової колективізації¹⁸.

З січня 1930 р. до українського села прибуло 5 720 осіб з числа так званих двадцятип'ятитисячників, покликаних очолити колгоспне будівництво. Потім відбулося ще декілька наборів. Загальна кількість надісланих із міст осіб, досягла десь 10 тисяч. Сучасна українська історіографія не визнає однозначно негативної ролі цих колективізаторів, вважаючи, що "чимало з них залишили помітний слід в історії колгоспного села", але й не відкидає звинувачень щодо некомпетентності, байдужості і корисливості багатьох з них¹⁹. Можливо, до певної пори їхні руки були зв'язані. Про таку "морально й інтелектуально напівосвічену верству" писав Р. Конквест. "У будь-якій країні, — підкреслив учений, — безперечно, подибуються елементи, що психологічно завжди готові до відповідного моменту й відповідного режиму. Ментальність Айхмана існувала в Німеччині, сказати б, у дрімотному стані, аж поки прийшов Гітлер"²⁰. Важко стверджувати, що ментальність радянських "активістів" перебувала у надто вже "дрімотному" вигляді, бо радянська влада завжди націлювала і закликала до класової боротьби зі всілякою "контрою", буржуями, поміщиками, глитаями й іншими "ворогами". Але їх час настав з початком першої хвилі розкуркулення. Численні свідчення підтверджують, що ця жорстока акція чинилася руками спеціально підібраних, не обтяжених совістю і хоча б якимись моральними принципами люмпенами: "Прийшли активісти, борщ з'їли, вареники теж забрали, понапихали у кишені. З собою нічого не дозволяли брати, —

розповіла мешканка с.Липове Талалаївського району М. Арсієнко²¹. У цьому типовому описі акта розкуркулення привертає увагу зажерливість та дріб'язковість "активістів", їхнє прагнення показати свою вищість.

Уже на етапі боротьби з куркулями проявилися ті риси новітніх господарів села, які потім, в умовах голодування розквітли буйним квітом: надмірна і нічим не виправдана жорстокість: (розвалювали пічі у хатах взимку, чинили інші безглузді акти вандалізму), проявляли схильність до привласнення награваних речей, лайки, побиття, залякування. Причини ж записування людей у куркулі були найрізноманітніші: так, І. Лисиця із с.Блистова Менського району пригадав, що родину його однофамільця вигнали з хати, бо він мав "пофарбованого воза"²².

Дані аналізу свідчень незаперечно доказують, що люди, які навіть дітьми пережили розкуркулення, ніколи його не забували. У суто людському вимірі це було жахливе дійство. Цікаво, що про якусь економічну чи політичну доцільність масової акції у свідченнях не йдеться. Зрідка жертви репресій можуть пригадати, що акти розкуркулення здійснювалися задля індустріалізації, щоб нагодувати робітників, але на перше місце виходили зовсім інші згадки: про втрати батьків, домівки, непевність, страх, приниження і почуття голоду, яке переслідувало тодішніх ізгоїв задовго до початку голодування.

Ті селяни, які були совісніші, боялися йти до колгоспу ще й тому, щоб їх не примушували брати участь у таких злочинах. П. Радченко (с.Нехаївка Коропського району) розповів, що його батько, 1881 року народження, казав: "Як запишуть у колгосп, то пошлють куркульські хати розкидати, а це не по моєму характерові"²³. І ще один висновок можна зробити, аналізуючи ці джерела. Далекоглядні селяни, ще в роки колективізації зрозуміли, що цькування куркулів робилося з метою загнати до колгоспів. Ф. Костирко (с. Звеничів Ріпкинського району) зафіксував у своїй пам'яті розмову батька з головою колгоспу сусіднього села: "Запам'яталась засторога гостя: "Якщо ти, Павле Івановичу, не вступиш до колгоспу, тебе і твою родину спіткає доля тих, кого уже розкуркулили"²⁴.

Колгоспи звичайно сприймалися як зло, а ті, хто зганяв туди селян — як його конкретні носії. Свідчення про ідейних борців за "соціалістичну перебудову села" повністю відсутні. Є дані, що такі настрої оволоділи певною частиною міських мешканців. Л. Копелев пригадував: "От я був з таких хлопців, які вірили, що село треба потрусити, щоб вони віддали хліб [...], що вони відстали [...]. Вони не цікавляться загальними проблемами будови соціалізму і п'ятиріччя"²⁵. Подібна фразеологія, характерна для газетних шпальт, документів владних структур, у лексиконі селянських дітей не прижилася, хоча вони теж ходили до радянської школи, щоправда, через голод, недовго і без особливих успіхів у навчанні.

Надіслані двадцятип'ятитисячники і свої, доморослі, "колективізатори" склали кістяк найнижчої ланки радянської номенклатури — колгоспного керівництва. Його представники примушували рядових колгоспників до праці, контролювали їхню працю і приватне життя, здійснювали виплати по трудових днях, тобто перетворилися на справжніх вершителей долі селян. Згідно із статистичними даними, у березні 1931 р. в Україні нараховувалося 33 633 колгоспи, які об'єднували 2,9 млн селянських дворів, тобто 61%²⁶. На Чернігівщині процес колективізації ще не зайшов так далеко, хоча створювали колгоспів чимало. У великому селі Жадове Семенівського району їх було засновано аж 12²⁷. А це означає, що й колгоспного начальства було достатньо. Боротьба з куркулями залишалася для його представників першочерговим завданням — нарівні з "битвою за хліб". І те, й інше дуже часто виливалося у жорстоке переслідування селян, особливо одноосібників, хоча й колгоспникам теж діставалося. Судова влада зрідка, але все ж притягувала до відповідальності тих колгоспно-сільських активістів, чия бурхлива діяльність вже перетнула межу, за якою розпочинається злочин.

Про звірства активістів с. Вовчок (тепер Козелецького району) згадується у книзі чернігівського публіциста В. Шкварчука. Прокуратура нарахувала понад 60 епізодів тортур над односельцями. Але покарання, яке б відповідало важкості злочину, вони, звичайно, не зазнали²⁸. Оприлюднені документи про "дикі злочини" колгоспного керівництва із с. Яблунівки Прилуцького району — Коваленка, Левченка, Варченка (ініціали відсутні), за що вони отримали аж по три роки ув'язнення. Яким же було обурення потерпілих, коли вони незабаром зустріли у Прилуках своїх катів на волі²⁹. Розповідь колишнього мешканця с. Яблунівки М. Науменка, 1901 року народження, конкретизує і поглиблює наше уявлення про суть вищеназваних "диких злочинів". На запитання, чи знає респондент прізвища людей, котрі знущалися з його батька, він відповів: "Це був голова сільської ради Коваленко Микола, а його помічник був Бондар Нечипор. Тоді, коли вони забрали батька й розстріляли, забрали тьотю, батькову сестру, Мар'яну, розстріляли, а нас, прийшли за пару неділь, викидали з хати. Викинули хлопчика — мого брата, Альоша називався, [...] три роки він мав од роду"³⁰.

Ось так діяла радянська судова система: вона виправдовувала будь-які злочини, вчинені "своїми", і була нещадною до "класово чужих елементів". Безумовно, така політика стимулювала злочинну діяльність "активістів" усіх мастей, сприяла їх безкарності, всевладності та всездозволеності.

Настільки такі настрої відповідали планам "верхів", чи присутній тут елемент свідомого насаджування терору у селі? Відсутність системних досліджень не дає змоги чітко відповісти на це питання, але важко повірити й у те, що керівні органи нічого не знали про випадки тортур,

убивств, грабунків, які чинилися під прикриттям хлібозаготівельних акцій чи розкуркулювання. А якщо знали, то який мали зиск? Російський дослідник історії Другої світової війни М. Солонін писав з цього приводу: "Новий правлячий клас був зверху донизу наповнений людьми, які мали особистий досвід [...] організації повстань, переворотів, партизанських загонів, червоно-зелених гвардій тощо. Цей досвід і ці люди не могли не турбувати партійну верхівку. І тільки після розкуркулення, колективізації, голодомору Сталін і компанія змогли полегшено зітхнути. [...] Пов'язані круговою порукою безмірного злочинства, вони тепер могли тільки покірно плестися вздовж по звивистій "лінії партії"³¹.

Загалом, очевидно, що неприкрита, цинічна жорстокість у цілому відіграла свою роль: селяни, які не були готові до організованої відсічі системі, котра зазіхала не лише на їхню власність, а й на саме існування, були залякані, кожний прагнув сховатися під ненадійним дахом своєї оселі. Зауважимо, що панування активістів почалося з кінця 1929 — початку 1930 рр. і не закінчилося 1933 р. Картина, що зафіксувалася у пам'яті С. Чепели (с. Перебудова Ніжинського району): "Ходили по селу члени комітету бідноти на чолі з головою сільради групами по 10-15 чоловік з лопатами та штрикачами. Усе, що знаходили, описували і забирали, іноді крали. Пам'ятаю, йде бригада по селу, а всі у вікна з переляком дивляться, до кого підуть, там зразу чути крики і плач"³², — не втрачала своєї актуальності тривалий час. Проте свого апогею чорні справи активістів досягли, поза всяким сумнівом, наприкінці 1932 та на початку 1933 рр. Інтенсивність заходів місцевої влади у здійсненні хлібозаготівель повністю залежала від вказівок керівних інстанцій.

Створення додаткових сил для атаки на селян було проведено згідно з директивою ЦК КП(б)У від 11 листопада 1932 р. "Про заходи боротьби з куркульським впливом у колгоспах і в сільських парторганізаціях", яка зобов'язувала компартійне керівництво республік до 1 грудня створити в Україні не менше 1 100 буксирних бригад, з них — 100 на Чернігівщині³³. У діяльності членів цих бригад і знайшли своє уособлення увесь жах, беззаконня, цинізм, нелюдська жорсткість, з якими було здійснене вилучення вже не хліба чи картоплі, а всього їстівного, що було приховане по селянських дворищах. "Пам'ятаю, під'їхала до двору підвода, стрибнули дві жінки з воза і зразу полізли в погріб. Повибирали всю картоплю, все зерно і все, що там було. Тоді по селу забирали все, що побачать, нічого не залишали. [...] Коротше кажучи, знущалися з людей", — з болем згадувала мешканка с. Шуляки Козелецького району О. Хоменко³⁴. Саме під таким кутом зору, як щось глибоко вороже інтересам селянства, існуючим моральним приписам, сприймала абсолютна більшість сільського люду дії "активістів". Це їхнє сприйняття

успадкували й діти, які у ранньому віці дізналися, що таке радянська влада. Син репресованого хлібороба, чернігівський красзнавець, мешканець с. Мощенка Городнянського району М. Євсієнко писав свого часу: "У пам'яті народній міцно засіли картини дикого свавілля і беззаконня. Не витравлюються вони замовчуванням, болем відзиваються й досі"³⁵.

Ставлення людей до "активістів" усіх мастей, включно з "буксирними бригадами" та сумнозвісною "червоною мітлою", сільрадівськими виконавцями, членами комсомольських осередків, попри окремі згадки, що хтось когось попередив, не видав, залишив трохи борошна чи торбинку пшона, загалом вороже. Довгий синонімічний ряд назв "активістів", які водночас є їх влучними характеристиками, демонструє непримиренність і нещирість людьми злочинів, вчинення щодо селян. Для сільського соціуму "активісти" були "босотою", "дармоїдами", "голоотою", "ледарями", "грабіжниками", "шантрапою", "протидисвітами", "перевертнями", "хуліганам", "штихарями", "бандитами", "гультіпаками", "кровопивцями", "нелюдами", "нехристями з сільради", "паразитами", "підлабузниками" "опричниками", "хліботрусами", "виродками", "шайкою горлохватів" і навіть "собаками" та "придурками".

Проте найстрашніше враження справляють записи, де для цих виконавців державної волі не знайшлося навіть лайливого іменника: "прийшли й забрали" — як уособлення якомусь зловісній і в той же час безликої сили. Можливо, тут виявилася природа "знеособленого індивідуума, що широко зустрічається в письмових свідченнях очевидців, вражених підлістю, убозтвом, банальністю тих, хто завдав їм страждань, умертвляв..."³⁶. Причому не йдеться про те, що люди не запам'ятовували прізвищ, навпаки, у багатьох свідченнях вони фігурують. Л. Охріменко (Шовкун) із с. Припутні Ічнянського району, назвавши поіменно активістів з м. Ічні, які грабували дім її батьків, сказала: "Якби знала, де вони поховані, то і пам'ятники б їм порозбивала"³⁷. У цьому незвичному для літньої жінки побажанні — вищий ступінь ненависті, яку не могла подолати навіть смерть виконавців. Ймовірно й те, що респонденти, добре знаючи, що зло не покаране, інтуїтивно не хотіли і через багато років називати "буксирів" людьми. В цілому в спогадах переважають настрої відчуження і байдужості, несприйняття активістів як людей, гідних запам'ятовування. Натомість назавжди залишився тільки осуд їхньої діяльності...

Уже йшлося про те, що панування активістів в українському селі продовжувалося декілька років. 1933-й надав лише декілька завершальних штрихів до всевладдя беззаконня, нелюдської жорстокості і самоуправства. Того страшного року масово появилися так звані "об'їждчики" — наглядачі за полями та збирачі й возії трупів. Останні взагалі, в силу своїх специфічних обов'язків, майже не потрапляли на сторінки офіційного

діловодства, а відтак і в поле зору істориків. Між тим, вони стали невід'ємним атрибутом тогочасного побутування, спомини про яке переповнені болем і жахом очевидців. Мешканець м. Бахмач В. Бондаренко згадував: "Людей не записували і не рахували", — розказував Савенко Сергій Гаврилович, що перевозив людей тисячі. Савенко був такою людиною, що міг і живими скидати людей у ями"³⁸. Питання про приналежність цих новітніх харонів до сільських активістів залишається відкритим. Є деякі відомості, що їм платили хлібом, і ця обставина була вирішальною при виборі заняття. У будь-якому випадку їх породив Голодомор, тому свій осуд і страх респонденти поширювали й на них.

Функції об'їждчиків були стовідсотково ворожі інтересам людей, а самі вони закарбувалися у спогадах як безжальні істоти, учасники масового терору проти селян. Розповідь мешканця с. Велика Загорівка Борзнянського району М. Мельника переконливо викриває їхню роль: "...поля стерегли, стежили, щоб ніхто нічого не крав. Били нас, дітей, пльотками. Об'їждчик так мене побив, що в трьох місцях шкура полопалася. [...] Дядька Степана убили за те, що пішов збирати пшеницю"³⁹.

Взагалі у свідченнях людей часто знаходимо інформацію про побиття об'їждчиками, інколи до смерті, жінок, дітей, стариків. Постає питання, чи усі активісти мають нести принаймні моральну відповідальність за численні злочини, скоєні за час безроздільного панування? Можна припустити, що частина з них відсіялася, коли переконалася, до яких брудних справ їх примушували. Залишилися при виконанні тільки ті, хто знаходив утіху у грабунках, приниженні, насильстві.

На основі численних свідчень вимальовується узагальнений портрет "активістів" доби колективізації та Голодомору як найнижчої ланки радянської номенклатури. За фасадом "беззавітного служіння" справі соціалістичного будівництва приховувалися зовсім інші установки, і односельцям в цілому, і жертвам їх реалізації вони були досить зрозумілі. Для них та їхніх дітей, які свої свідчення про ті часи часто будують на розповідях батьків і старших родичів, "активісти" — це люди нездатні до господарювання на землі, а тому вони прагнуть скористатися плодами праці інших.

До числа активістів добиралися жорстокі, агресивні особи, які відкрито нехтували законом Божим і моральними приписами тогочасного села, не були здатні до співчуття, нехтували сімейними обов'язками. Натомість вони мали схильність до крадіжок, пияцтва, розпусти, інших пороків. Багато з них керувалися корисливими мотивами і зуміли збагатитися за рахунок мародерства, розкрадання колгоспного та "куркульського" добра.

Назагал активісти — люди недалекої, неосвічені, нерозумні, бо не спромоглися передбачити навіть очевидні наслідки своєї злочинної діяльності. Поміж них переважали особи з деструктивними нахилами.

Дехто з тих, хто тероризував селян, відзначався відхиленнями фізичного чи психічного порядку, і свою неповноцінність прагнув компенсувати владою над людьми, виявляючи особливу нещадність, що межувала із садизмом.

Головне ж у їхній функціональній ролі — виконання з різних мотивів вказівок, настанов, циркулярів, що поступали зверху, тобто чужої волі.

Нині вже оприлюднено колосальний масив документів, написано чимало праць, щоб кожний, незаангажований ідеологічно громадянин зрозумів, звідки поступали накази, які привели українське село до катастрофи. Так, уся потужна доказова база книги С. Кульчицького з красномовною назвою "Почему он нас уничтожил? Сталин и украинский Голодомор" спрямована на обґрунтування висновку: "Кремль поставив українських селян на межу і за межу смерті спочатку конфіскацією хліба, а потім — всього незернового продовольства"⁴⁰.

Керівництво УСРР виступало у ролі слухняних виконавців. "Не можна вважати, — писав В. Нікольський, — що С. Косіор, П. Постишев, В. Чубар, Г. Петровський та інші українські можновладці були безпосередніми організаторами голодомору — це документами не доведено. Але слухняне виконання вказівок Москви, пасивність, безініціативність, відсутність оперативного реагування на біду, бездушне ставлення до явних фактів голодування населення, [...] чекання вказівок зверху, все це, безперечно, лежить на їх совісті"⁴¹. На найнижчих щаблях правлячої піраміди стояли "найдіяльніші учасники більшовицьких соціальних експериментів"⁴² ті, кого узагальнено називають "активістами". Їхніми руками здійснювалися злочинні вказівки. Досить швидко вони відчували себе панівною силою і використали ситуацію для особистого збагачення, помсти, задоволення своїх нищих бажань і наруги над іншими. У народній пам'яті закарбувалися жорстокість, бездушність, звірства низових виконавців, які робили умови виживання особливо нестерпними. Саме вони народним судом визначаються як безпосередні винуватці бідувань, принижень, страждань, мученицької смерті мільйонів людей.

¹ *Портнов А.* Теорія геноциду перед викликом Голодомору // *Критика*. — 2008. — Ч. 5. — С. 13.

² *Бем Н.* Морально-політичний стан українського селянства в умовах голодомору // *Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвідомч. збірн. наук. праць*. — К., 2004. — Вип. 10. — С. 250–284; *Веселова О.* Геноцид українського народу голодомором 1932–1933 рр.: призвідці та засоби творення // *Там само*. — К., 2004. — Вип. 11. — С. 332–342; *Удод О.* Деформація національно-історичної пам'яті українського народу: 1920–1930 роки // *Геноцид українського народу: історична пам'ять та політико-правова оцінка: Міжнар. наук.-теорет. конф., Київ, 25 лист. 2000 р.: Матеріали / Редкол.: В. А. Смолій та ін.* — К.; Нью-Йорк, 2003. — С. 237–246.

³ *Голод 1932 — 1933 років в Україні: причини та наслідки*. — К., 2003. — С. 598 — 629.

- ⁴ Дровозюк С. Висвітлення духовних аспектів геноциду 1932–1933 рр. в українській історіографії // Геноцид українського народу: історична пам'ять та політико-правова оцінка: Міжнар. наук.-теорет. конф., Київ, 25 лист. 2000 р.: Матеріали / Редкол.: В. А. Смолій та ін. — К.; Нью-Йорк, 2003. — С. 295–305; Його ж. Соціально-психологічний портрет сільського “активіста” 20-30-х рр. в українській історіографії // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвідомч. збірн. наук. праць. — К., 2003. — Вип. 9. — С. 360–372; Його ж. Селянський самосуд 1917–1930-х рр. ХХ ст. як соціально-психологічний феномен (історіографічні нотатки) // Там само. — К., 2004. — Вип. 10. — С. 284–293; Його ж. Соціально-політичні настрої українського селянства у 20–30 рр. ХХ ст. // Там само. — К., 2004. — Вип. 12. — С. 70–83.
- ⁵ Дровозюк С. Соціально-психологічний портрет сільського “активіста”... — С. 366.
- ⁶ Див.: Командири великого голоду: Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ 1932–1933 рр. / За ред. В. Васильєва, Ю. Шаповала. — К., 2001. — 399 с.; Марочко В. Творці Голодомору 1932–1933 рр. — К., 2008. — 61 с.
- ⁷ Ротач П. “В 33-му году...” // Трибуна хлібороба (Талалаївка). — 1993. — 2 червня.
- ⁸ Oral History Project of the Commission on the Ukraine Famine / Ed. for Commission by J.E. Mace and L. Heretz. — Washington, D.C.: US Government Printing Office, 1990. — Vols. 1–3.; Див. також українське вид.: Великий Голод в Україні 1932–1933 років / Наук.ред. С. Кульчицький. — К., 2008. — Т. I: Свідчення для Комісії Конгресу США. — 838 с.; Т. II. — 814 с.; Т. III. — 782 с.; Т. IV: Звіт Конгресово-президентської Комісії США з дослідження Великого Голоду 1932–1933 рр. в Україні. — 622 с.
- ⁹ 33-й: Голод: Народна Книга-Меморіал / Упоряд.: Л. Б. Коваленко, В. А. Маняк. — К., 1991. — 582 с.
- ¹⁰ Чорні жнива: Голод 1932–1933 років у Валківському та Коломацькому районах Харківщини (документи, спогади, списки померлих) / Упоряд. Т. В. Поліщук. — К.; Харків; Нью-Йорк; Філадельфія, 1997. — 368 с.; Портрет темряви: Свідчення, документи і матеріали у двох книгах / Автор-упоряд. П. Яцук. — К., Нью-Йорк, 1999. — Т. 1. — 705 с.; Т. 2. — 611 с.; Голодовка: 1932–1933 роки на Переяславщині: Свідчення / Упоряд. Ю. Авраменко, В. Гнатюк. — Переяслав-Хмельницький; К.; Нью-Йорк, 2000. — 445 с.
- ¹¹ За них скажемо (Голод 1932–1933 років на Чернігівщині): Збірник / Упоряд. С. Реп'ях. — Чернігів, 1993. — 128 с.
- ¹² Пам'ять народу неубієнна: Спогади очевидців (свідчення про голод 1932–1933 рр. на Чернігівщині) / Упоряд. Т. П. Демченко, Л. О. Легецька — Чернігів, 2003. — 100 с.; Пам'ять народу неубієнна: спогади очевидців. Бахмацький район. (Свідчення про голод 1932–1933 рр. на Чернігівщині) / Упоряд. Т. М. Стрижун. — Чернігів, 2003. — 72 с.; Пам'ять народу неубієнна: “Це твій, Ясю, дід” (Старше покоління розповідає молоді про голод 1932–1933 рр.) / Упоряд. Т. П. Демченко, Л. О. Легецька, І. Г. Карпова. — Чернігів; Ніжин, 2005. — 72 с.; Пам'ять народу неубієнна: Свідчення про Голодомор 1932–1933 рр. та голод 1946–1947 рр. на Чернігівщині / Упоряд. Т. П. Демченко, Л. О. Легецька, І. Г. Карпова. — Чернігів, 2007. — 92 с. та ін.
- ¹³ Горобець С. М. Петрушин за часів голодомору 1932–1933 років: Документи. Матеріали. Спогади. — Ніжин, 2005. — 184 с.; Запалой свічку, Україно!: Голод 1932–1933 років на Менщині: свідчення очевидців. — Мена, 2007. — 59 с. та ін.
- ¹⁴ Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Чернігівська область / Редкол.: В. М. Хоменко (голова редкол.) та ін. — Чернігів, 2008. — С. 871–987.
- ¹⁵ Кульчицький С. Проблема колективізації сільського господарства в сталінській “революції зверху” // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвідомч. збірн. наук. праць. — К., 2004. — Вип. 12. — С. 41.
- ¹⁶ 33-й: голод: Народна Книга-Меморіал... — С. 16.
- ¹⁷ Злочин / Упоряд. П. Кардаш. — Київ, Мельбурн, 2003. — С. 122.

- ¹⁸ Шкварчук В. Бунт землі (Художньо-краєзнавча праця на архівному матеріалі). — Чернівці, 1994. — 64 с.
- ¹⁹ Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. — С. 390.
- ²⁰ Конквест Р. Роздуми над сплюндрованим сторіччям / Пер. з англ. — К., 2003. — С. 101.
- ²¹ Пам'ять народу неубієнна: Спогади очевидців... — С. 75.
- ²² Там само. — С. 49.
- ²³ Там само. — С. 26.
- ²⁴ Пам'ять народу неубієнна: Свідчення про Голодомор 1932–1933 рр. та голод 1946–1947 рр. на Чернігівщині... — С. 68.
- ²⁵ Цит. за: Український голокост. 1932 — 1933: Свідчення тих, хто вижив / За ред. о. Ю. Мицика, І. Винницької. — К., 2008. — Т. 5. — С. 74.
- ²⁶ Історія українського селянства: Нариси в 2-х т. — К., 2006. — Т. 2. — С. 200.
- ²⁷ Пам'ять народу неубієнна: Свідчення про голодомор 1932–1933 рр. та голод 1946–1947 рр. на Чернігівщині / Упоряд. Т. П. Демченко, Л. О. Легецька, І. Г. Карпова. — Чернівці, 2006. — С. 68.
- ²⁸ Шкварчук В. Голодомор 1932–1933 годов на Черниговщине (Историко-публицистическое исследование). — Чернигов, 1999. — С. 36 — 37.
- ²⁹ Сергійчук В. Як нас морили голодом. — Вид. 2-е, доп. — К., 2003. — С. 68–74.
- ³⁰ Oral History Project of the Commission on the Ukraine Famine... — Vol. 3. — P. 1514.
- ³¹ Солонин М. 22 июня, или Когда началась Великая Отечественная война? — М., 2005. — С.430–431.
- ³² За них скажемо (Голод 1932–1933 років на Чернігівщині). — С. 61.
- ³³ Веселова О. Назв. праця. — С. 338.
- ³⁴ Пам'ять народу неубієнна: Свідчення про Голодомор 1932–1933 рр. та голод 1946–1947 рр. — С. 27–28.
- ³⁵ Євсієнко М. Ярлик // Сільські новини (м. Городня). — 1990. — 16 січня.
- ³⁶ Безансон А. Лихо століття: Про комунізм, нацизм та унікальність голокосту / 3 фр. пер. Т. Марусик. — К., 2007. — С. 64.
- ³⁷ Український голокост. 1932–1933: Свідчення тих, хто вижив / Упоряд. о. Ю. Мицик, Л. Іванникова. — К., 2007. — Т. 4. — С. 245.
- ³⁸ Пам'ять народу неубієнна: спогади очевидців. Бахмацький район... — С. 23.
- ³⁹ Пам'ять народу неубієнна: “Це твій Ясю, дід”... — С. 10.
- ⁴⁰ Кульчицький С. Почему он нас уничтожал? Сталин и украинский Голодомор / Под ред. Л. Ивиной. — К., 2007. — С. 198.
- ⁴¹ Нікольський В. Голодомор 1932–1933 рр. на Україні за матеріалами “окремої папки” політбюро ЦК КП(б)У // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвідомч. збірн. наук. праць. — К., 2004. — Вип. 12. — С. 93.
- ⁴² Дровозюк С. Соціально-психологічний портрет сільського “активіста” 20–30-х рр... — С. 361.